

Doplňěk 1

Tematicky patří za oddíl **2. Základní otázky onomastické teorie a terminologie** (skripta VI. jména osobní v češtině, 2014, s. 10–34 – je třeba nastudovat samostatně).

Doplňěk 1 na tuto kapitolu navazuje a zároveň uvádí do problematiky vývoje osobních jmen.

K periodizaci vývoje antroponym

Habent sua fata nejen libelli (Terentianus Maurus), ale i vlastní jména. Je obecně známo, jak pestré osudy mají mnohá starobylá antroponyma, a v souladu s touto skutečností je třeba si uvědomit, jak složitý je potom vývoj jejich nadřazených celků – jednotlivých antroponymií. Antroponymii definujeme jako „soubor jmen tvořících na jistém území, v jistém jazyce a v jisté době specifickou, vnitřně organizovanou a strukturovanou soustavu“ (NESČ). Každá antroponymie se formuje postupně a dále se vyvíjí podle potřeb dané společnosti, v jejím rámci krystalizují různé druhy osobních jmen – to vše pod vlivem nejrůznějších faktorů, zvláště mimojazykových. Najít v těchto komplikovaných, členitých a dlouhodobých vývojových procesech nějaké obecně platné kritérium jejich periodizace není snadné.

Cílem každého antroponyma je pojmenovat v jistém společenství konkrétního člověka a odlišit ho od ostatních osob nazvaných jinými vlastními jmény. Osobní jména tedy plní především funkci nominační, identifikační, individualizační a diferencující. Z těchto základních onymických funkcí vyplývají jak všechny specifické vlastnosti proprií, tedy i antroponym, tak jejich pevné spojení s pojmenovávaným objektem (podrobněji např. Šrámek, 1999, s. 11, 32).

Z uvedeného vyplývá, že úspěšné zkoumání antroponym **vyžaduje nejen dobrou znalost příslušných jmen, ale i pojmenovaných osob a samozřejmě i dané společnosti, kterou tvoří.**

Antroponyma hrají důležitou roli v každé sociální skupině (dosud nebyla objevena společnost bez vlastních jmen); jejich počátek spadá do dávné minulosti, do doby, kdy lidé pocítili potřebu rozlišovat se navzájem pomocí specifických pojmenování s identifikační funkcí. Vývoj antroponym tedy úzce souvisí s vývojem dané společnosti (v tom spatřujeme jisté paralely s vývojem spisovného jazyka), proto za základní, obecně platné kritérium periodizace vývoje těchto jmen považujeme **způsob, jakým byla v průběhu doby v dané společnosti řešena identifikace jejích členů na oficiální úrovni** („oficiální“ v pojetí příslušného společenství). Jednotlivým vývojovým etapám pak odpovídají různé způsoby tohoto řešení, tj. uplatnění takového typu antroponymické soustavy, která je v dané době schopna spolehlivě plnit základní onymické funkce. **Jestliže určitá oficiální antroponymická soustava (jednojmenná, vícejmenná, tj. jednojmennost, vícejmennost atd.) tuto schopnost v průběhu doby ztratí, prosadí se jiný její typ a s jeho nástupem začíná další vývojová etapa příslušné antroponymie.**

V rámci každé vývojové etapy se **jako dílčí kritérium uplatňuje typ společenského zřízení**, neboť právě na něm závisí konkrétní podoba dané antroponymické soustavy i pravidla jejího užívání, totiž zda platí pro všechny členy dané společnosti, nebo jen pro vybrané. Např. v někdejší otrokářské společnosti se příslušná oficiální soustava uplatňovala jen u svobodných mužů (tříjmenná ve starověkém Římě atd.) nebo ve středověku existovaly v českých zemích rozdíly v pojmenování urozených a neurozených lidí (např. dvoučlenné pojmenování v podobě

oficiální osobní jméno + šlechtický predikát je v českých zemích od konce 13. století, tj. v době jednojmennosti, téměř pravidlem – *Markvart de Dúbrava*, tj. z Doubravy). Ve starších fázích mnohých antroponymií jsou hluboké rozdíly mezi pojmenováním svobodných mužů, které inklinovalo k neoficiální dvoujmennosti (oficiální jméno + neoficiální doplňkové antroponymum) a pojmenováním žen a nedospělých dětí, které vlastní příjmy neměly a byly většinou identifikovány vzhledem k otci nebo manželovi (např. v české antroponymii od 12. století až do r. 1786).

Jak naznačuje situace v různých jazycích a národech, **ubíral se vývoj osobních jmen od jednojmenné antroponymické soustavy k vícejmenné**, a to pod vlivem různých mimojazykových faktorů a na pozadí soudobých antroponym neoficiálních, přičemž platí, že čím složitější byla v dané společnosti síť sociálních, hospodářských a právních vztahů, tím složitější a propracovanější byla příslušná oficiální antroponymická soustava (např. ve starověkém Římě). Na podobu každé antroponymické soustavy působí **faktory jazykové, v první řadě typ jazyka**, protože ten má rozhodující vliv na podobu oficiálních pojmenování, srov. např. patronymika v různých dobách a v různých jazycích – islandské Tor Gardarson 'Tor, syn Gardarův' (Knappová, 2008, s. 110), staročeské Jurík Juríkovíc' 'Jurík, syn Juríkův' (Pleskalová, 2011, s. 40).

Dosavadní odborná literatura se shoduje v tom, že **nejstarší fázi každé antroponymie reprezentuje jednojmenná antroponymická soustava**. Její konkrétní podoba závisí na konkrétním typu společenského zřízení a v jeho rámci na konkrétních sociálních, popř. hospodářských a právních vztazích v dané společnosti. Důsledná jednojmennost (každý má jen jedno jméno) je patrně typická pro společenství, kde panuje kmenové zřízení, popř. kde přežívají jeho zbytky. Týká se tedy spíše menších sociálních skupin, v nichž může jediné jméno jednoznačně pojmenovat svého nositele. O pojmenovacích zvyklostech na této společenské úrovni vypovídají např. Alakalufové, původní indiánské obyvatelstvo pobřežní jižní části Chile (podle Wolfa, 1984, s. 26). Posledních několik desítek rodin bylo registrováno v 70. letech 20. století (konec století se však již nedožili). U nich ani v 70. letech 20. století nedostávalo dítě jméno hned po narození, nýbrž až začalo chodit a mluvit. Pak mu dal jméno otec, a to na základě následujících pojmenovacích motivů: podle místa tábořiště, kde se dítě narodilo, podle jeho duševních nebo fyzických vlastností, podle nějakého živočicha apod. S přibývajícím věkem mohl každý dospělý Alakaluf dostat další jméno, které většinou nahradilo jméno získané v dětství (podle Knappové, 2010, s. 52). Jestliže je však společnost rozdělena tříděně, existují i v době oficiální jednojmennosti rozdíly, a to především mezi pojmenováními svobodných mužů (zástupců rodin) na jedné straně, která s rozvojem dané společnosti postupně směřují k vícejmenné antroponymické soustavě, a pojmenováním žen a dětí na straně druhé, jež se skládá z pouhého oficiálního jména provázeného vyjádřením vztahu k zástupci rodiny, tj. otci nebo manželovi. Ještě v 16. století jsou v českých zemích ženy a děti často zapisovány v oficiálních dokumentech formou různých opisů, jako např. *Anna dcera Hanušova, Marta manželka Jana Krále*, a tato podoba jejich identifikace je běžná i v 17. století, např. táž osoba je v matrice před provdáním zapsána jako *Alžběta Matouše Vejrycha dcera*, po sňatku jako *Alžběta žena Matouše Hilšara* (Kloudová, 2011, s. 139). Vícejmenné soustavy (vícejmennost) jsou výsledkem dlouhého vývoje a svědčí o složitějších sociálních vztazích v dané společnosti.

Obecně známá je např. **oficiální tříjmenná antroponymická soustava u svobodných Římanů** ve starověku. Římský občan měl zprvu jen jedno jméno, postupem doby se však vytvořilo pevné schéma tří jmen: *Gaius* (praenomen – osobní jméno), *Iulius* (nomen gentile – rodové jméno), *Caesar* (cognomen – příjímí/ přezdívka). Cognomina mohla být jednak osobní, jednak rodinná, která vznikla z osobních cognomin významných členů rodu. Např. *Publius Cornelius Scipio Africanus Maior* [starší] vzhledem k bratrovi; politik a vojevůdce (236–184 př. n. l.). Podle země, již si podrobil, byl zván *Africanus*. (V Africe porazil r. 202 př. n. l. Hannibala.) – Taková pojmenování měli hlavně příslušníci vyšších vrstev. Užívání tří jmen se stalo povinným zhruba od počátku doby císařské (1. stol. n. l.). Součástí oficiálního občanského jména bylo i jméno otce a označení tribue, do níž občan příslušel (původně byly tribue rodové, později místní), např. *P(ublius) Aelius P(ublili) f(ilius) Ser(gia) Hadrianus*, tj. Publius Aelius Hadrianus, syn Publia (rovněž Aelia Hadriana) z tribue Sergijské. Postupně se stávalo pro identifikaci římských občanů nejdůležitější cognomen, takže k mnohým zděděným cognominům ještě přibývala další cognomina osobní. Ženy mívaly většinou jen jméno rodové, to si ponechávaly i po provdání (Iulia byla dcera G. I. Caesara), k němu někdy připojovaly manželovo jméno v gen. Otroci měli na rozdíl od římských občanů jen jedno jméno, často s označením otrockého vztahu a jména pána: *Latinus Tapponi Macrini ser(vus)*. Propuštěnci přijímali od bývalého pána praenomen a jméno rodové, své původní, tj. otrocké jméno užívali jako osobní cognomen: *M. Tullius M(arci) l(ibertus) Tiro*, tj. bývalý otrok Tiro, propuštěný od M. Tullia (Cicero); Encyklopedie antiky (1973, s. 280–281). Na konci antického období se pod vlivem křesťanství obnovila jednojmennost a vývoj pokračoval dále směrem k dvoujmennosti.

V dnešní době je oficiální tříjmenná soustava typická např. pro některé slovanské jazyky: ruský nebo bulharský antroponymický systém tvoří rodné jméno, otčestvo a příjmení (rus. *Petr Savvič Kuzněcov*). V současné době lze pozorovat, že mnozí nositelé tříčlenného oficiálního jména při běžné oficiální komunikaci směřující do oblastí s oficiální dvoujmenností otčestvo neuvádějí. Např. vysokoškolští studenti s oficiálním tříčlenným jménem neuvádějí své otčestvo v průvodních dopisech k žádosti o nostrifikaci studia nebo o přidělení studijní stáže na Filozofické fakultě MU, podobně vysokoškolští učitelé neuvádějí své otčestvo při nabídce spolupráce jejich univerzity s Masarykovou univerzitou. Ovšem v jejich osobních dokumentech je otčestvo uváděno vždy. Patrně jde o náznaky dalšího vývoje příslušné tříjmenné soustavy.

Na základě výše navržených kritérií lze vývoj českých antroponym rozdělit do tří etap, odrážejících postupný přechod od oficiální jednojmenné soustavy (*Petr, Anna*) k oficiální dvoujmenné (*Petr Novák, Anna Dvořáková*).

I. Období 1000–1500, kdy převládala oficiální jednojmenná antroponymická soustava *Jan, Svatopluk*. Problémy s identifikací se řešily pomocí formálních hypokoristik nebo připojováním zpřesňujících nepropriálních doplňení, na jejichž základě se ustálilo několik pojmenovacích typů. Vedle typu 1 oficiální osobní jméno – OOJ (*Martinus*) se uplatňovaly typy 2, jež navíc obsahovaly doplňující, většinou nepropriální výrazy: 2.1 OOJ + výraz/výrazy společensky zařazující (*Boguška miles*, tj. rytíř), 2.2 OOJ + výraz lokalizující (*Mysloch de Opatovic*), 2.3 OOJ + výraz společensky zařazující + výraz lokalizující (*Daniel Pragensis episcopus*, tj. pražský biskup), 2.4 OOJ + výraz charakterizující, popř. přezdívka (*Hanmannus dictus rufus/Rufus*, tj. řečený ryšavý/Ryšavý), 2.5 OOJ + vyjádření příbuzenského vztahu + označení příbuzného (*Jurík Juríkovíc', Jurík filius Jurík*, tj. syn J.), 2.6 OOJ + výraz společensky zařazující + označení nadřízeného (*Kochan dapifer regis*, tj. králův jídlonoš, stolník). Z těchto nepropriálních doplňení se postupně vyvinuly neoficiální druhy antroponym – přezdívky a

příjmí. Příjmí byla nedědičná, nestálá a nezávazná a postupně se připojovala jako druhé jméno k oficiálnímu osobnímu jménu významných mužů. Jako první začala dvoučlenné oficiální jméno užívat šlechta, a to poměrně pravidelně již od konce 13. stol. (*Bohuslaus de Horka*), tedy v období jednojmennosti. S postupem doby přibývá případů, kdy jsou – zejména zástupci rodiny – na veřejnosti identifikováni dvojicí jmen – oficiálním osobním jménem (křestním jménem) a příjímím. Ženy a děti příjmí nemají, jsou identifikovány vztahem otci nebo manželovi.

II. Období 1500–1786 je dobou neoficiální dvoujmennosti. Dvoučlenné oficiální osobní jméno (křestní jméno + příjmí) je sice pro zástupce rodiny téměř pravidlem, ale není pro ně závazné. Ženy a děti jsou nadále identifikovány vzhledem k zástupci rodiny, avšak stále častěji přibývá případů, kdy syn, dědic rodinného majetku, přebírá příjmí po otci (otec *Bartoň Nováček*, syn *Jan Nováček*) a kdy ženy dostávají jednoslovné příjmí podle otce nebo manžela (*Běta Nováčková/Nováčková*).

III. Období 1786–2020 je obdobím oficiální dvoujmennosti, tj. na veřejnosti vystupují všichni obyvatelé českých zemí včetně žen a nedospělých dětí pod dvoučlenným oficiálním osobním jménem, jehož základní funkční členy tvoří křestní neboli rodné jméno a příjmení.

Literatura:

- Europäische Personennamensysteme. Ein Handbuch von Abasisch bis Zentralladinisch. Red. A. Brendler – S. Brendler. Hamburg: baar 2007. 863 s. ISBN 978-3-935536-65-3.
- Encyklopedie antiky. Red. L. Svoboda a kol. Praha: Academia 1973. 741 s. bez ISBN.
- HAVRÁNEK, Bohuslav: Vývoj českého spisovného jazyka. Praha: Státní pedagogické nakladatelství 1979. 159 s. bez ISBN.
- KLOUDOVÁ, Martina: Antroponyma v matrice farního úřadu Horní Branná 1661–1666. Brno: Filozofická fakulta MU (magisterská diplomová práce, rkp.) 2011. 186 s.
- KNAPPOVÁ, Miloslava: Naše a cizí příjmení v současné češtině. Liberec: AZ KORT, s.r.o. 2008, 2.vyd. 249 s. ISBN 80-238-8173-6.
- KNAPPOVÁ, Miloslava: Jak se bude vaše dítě jmenovat? 5. vyd. Praha: Academia 2010. 783 s. ISBN 978-80-200-1888-5.
- NESČ
- PLESKALOVÁ, Jana: Vývoj spisovné češtiny. In: Kapitoly z dějin české jazykovědné bohemistiky. Eds. J. Pleskalová – M. Krčmová – R. Večerka – P. Karlík. Praha: Academia 2007. 683 s. ISBN 978-80-200-1523-5.
- PLESKALOVÁ, Jana: Vývoj vlastních jmen osobních v českých zemích. Brno: Host, Masarykova univerzita 2011. 204 s. ISBN 978-80-210-6056-2 (Masarykova univerzita Brno), ISBN 978-80-7294-834-5 (Host).
- ŠLOSAR, Dušan – VEČERKA, Radoslav – DVOŘÁK, Jan – MALČÍK, Petr: Spisovný jazyk v dějinách české společnosti. Brno: Host 2009. 179 s. ISBN 978-80-7294-311-1.
- ŠRÁMEK, Rudolf: Úvod do obecné onomastiky. Brno: Masarykova univerzita 1999. 191 s. ISBN 80-210-2027-X.
- TERENTIANUS MAURUS: O hláskách, slabikách a metru, 1286. In: Moudrost věků. Lexikon latinských výroků, přísloví a rčení. Eds. E. Kuťáková – V. Marek – J. Zachová. Praha: Nakladatelství Svoboda 1994, 2. vyd., s. 223. 679 s. ISBN 80-205-0401-X.
- WOLF, Josef: Abeceda národů. Praha: Horizont 1984. 265 s. bez ISBN.

